

הליכות תקשורת של ה"בן איש חי"

מיכאל גרוס

הרב יוסף חיים המוכר בכינויו "הבן איש חי", על שם ספרו ההלכתי המפורסם, או "הרי"ח הטוב", כפי שכינהו בני דורו, חי ופעל בבגדד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים (1834–1909). הוא ראה את החדירה האטית של המודרנה בשלהי התקופה העות'מנית, והתפעל מהחידושים הטכנולוגיים של זמנו כמו מנוע הקיטור והטלגרף, אבל לא יכול היה לדמיין או לנבא את השינויים הגדולים של המאה העשרים ובכללם את המהפכה התקשורתית ההולכת ומשנה את עולמנו. למרות פערי הזמנים נדמה שאפשר לומר עליו שהוא היה מחונן במה שקוראים היום "מודעות תקשורתית". כישרונו הדרשני היה לשם דבר והופעותיו הפומביות כבר תוארו בהרחבה.¹ כן נמצא

1 מעמד הדרשה תואר עוד בימי רי"ח: המגיד, שנה כ, גיליון 24, כ"ט בסיון תרל"ו; הדובר, ו באדר תר"ל, כ בניסן תר"ל, ט בסיון תר"ל; מגיד מישרים, שנה ז, מס' 12, 1896, עמ' 15, ותועד במחקר: י' אבישור, "קווים ליצירה הספרותית-עממית של שלושה רבנים בבליים במחצית השנייה של המאה הי"ט", פעמים 59 (1994), עמ' 105–123, והעיקר עמ' 112–113; ש' רגב, "דרשותיו של הרב יוסף חיים – 'בן איש חי'", בתוך הרב יוסף חיים: פרקי מחקר ועיון במלאת תשעים שנה לפטירתו, אור יהודה, 1999, עמ' 11–16; ר' קדוש,

בכתביו הנחיות רבות על האופן שבו הרכנים צריכים לפנות אל הקהל. בדברים הבאים ריכזנו את העקרונות התקשורתיים הנלמדים מהתנהלותו ומהנחיותיו של רבי יוסף חיים התקפים עד היום. הבאנו מובאות מתוך חיבורים שונים כדי להצביע על חשיבות הנושא בעיני רי"ח.

הרחבה של מעגלי ההשפעה

השיעורים והדרשות שרי"ח נשא בפני יהודי בגדד משכו קהל רב והוא ידע שיש להם השפעה משמעותית בקרב קהילתו. מכיוון שבגדד נמצאת בקצה העולם היהודי ומרוחקת מהמרכזים האחרים באירופה ובצפון אפריקה הוא חיפש דרכים להרחיב את מעגל שומעי לקחו. כך הוא כותב בהקדמה לבן יהודיע:

ויהיו הדברים אשר חדשתי בעה"ו מפושטים בקרב ישראל לעשות נחת רוח ליוצרי ולעשות רצון בוראי שכך ציונו בדברי קבלה שמה מים מבורך ונוזלים מתוך בארך, יפוצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי מים. גם אזהרות גדולות ורבות שמענו מפי סופרים ומפי ספרים אשר חכמים הגידו שחייב אדם לפשט ולהפיץ חידושי תורה אשר יזכהו השי"ת לחדש בקרב תבל.

מפעלו הספרותי של רי"ח כולל חמישים ספרים בכל מקצועות היהדות, מהם עשרים ושמונה שיצאו בחייו. בתחילה הוא מימן את ההוצאה מכספו הוא, ואחר כך כאשר משפחת חיים ירדה מנכסיה, הוא טרח להשיג מימון לשם הפצת הספרים. כך הוא כותב לגב' פרחיה ששון (מרחשוון תרנ"ח):

עליך לדעת, שאמנם אני נמצא במצוקה רבה להוצאת ביתי. בכל זאת עניין ההדפסה חשובה לי קודם כל, מכמה טעמים. ודבר זה ידוע וברור מפי סופרים ומפי ספרים שחייב אדם שיש לו חיבורים להשתדל להדפיס אותם בחייו.

"סיפורי ר' יוסף חיים בהקשר יצירתו הדרשנית – היבטים פואטיים, אידיאיים וחברתיים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 17–19, 39–50. ראו את נוסח הברכה שבה היה רי"ח מברך את הקהל בתחילת דרשתו, מובא בחסדי אבות, ירושלים תש"ם, עמ' א.

למעשה ה' יודע שאני אין לי כוונת בצע ולא שום פניה. רק אני רואה את עצמי חייב להשתדל בהצלחת עניין זה שיש בו זכות הרבים לדורות עולם. ואין לי פנייה לא מצד הממון ולא מצד הכבוד, כי חבל על הזמן שהאדם מחפש אחר הכבוד והממון.

לא הכבוד ולא הממון מניעים אותו אלא הרצון להפיץ את התורה ואת ידיעת ה'. כמי שזכה בסייעתא דשמיא לחדש חידושים בתורה הוא מרגיש שאסור לו לכבוש תורה זו לעצמו, ושהוא חייב להעלות אותה על הכתב, להגדיל תורה בתבל ולהאדיר שמו יתברך בכל העולמות. רוב ספריו יצאו בעת שהוא לא יכול להיסמך על הונו הפרטי, והוא עשה מאמצים מרובים כדי לגייס את הסכומים הנחוצים להוצאה החיבורים ולהפצתם. הוא בירר בין בתי דפוס ומו"לים וחיפש דרכים להוזיל את ההוצאות ולאפשר הפצה גם באירופה.²

מלבד הדרשות בעל פה רק הדפוס עמד לרשותו כדי להפיץ ולפרסם את תורתו. הוא ניצל אפיק זה עד תום, כולל ספרים, איגרות וכתבי עת. אפשר להניח שהיום הוא היה משתמש גם במדיומים נוספים.

הכרת המדיום

אינה דומה מסירת הדברים בעל פה למסירת הדברים בכתב. לכל כלי העברה יש תכונות ואפיונים משלו המכתיבים לא רק את אופן מסירת הדברים אלא גם את התכנים הראויים להיאמר במסגרתו. שימוש נכון של המדיום מחייב הכרה והתחשבות בסגולותיו. רי"ח נתן את דעתו על הדרך הראויה והנכונה לדרוש בציבור, וכן על האופן שיש לכתוב תשובה הלכתית או פירושים.³ הוא כתב מסות

2 ראו את דברי אוברמאיר, "המגיד", כא בשבט תרל"ו, 16.2.1876 (עמ' 58); מכתבו של רי"ח לרב יוסף שאול נתנזון (ה' באייר תרכ"ח, 1868), פורסם אצל א' בן יעקב, אוצר השירים, החיבורים והדרשות של הרב יוסף חיים: בצרוף חקר סיפורי המוסר שלו, ירושלים 1995, עמ' 340–341; מכתבו לפרופסור אברהם שלום יהודה מפרנקפורט (ד' במנחם אב תרנ"ח), פורסם אצל הנ"ל, יהודי בכל בתקופות האחרונות, ירושלים 1980, עמ' 527–529.

3 על הדרשות: בן איש חיל, פתיחה שנייה; על התשובות: רב פעלים, הקדמה.

כדי להבהיר כיצד יש לדרוש וכיצד יש לכתוב כשהוא מבחין ביתרונות ובמגבלות של כל אחת מדרכי העברה. את הדרשה הוא נשא ככל הנראה ברובה בערבית-יהודית, כפי שדיברו יהודי בגדד, אבל העלה אותה על הכתב בעברית.⁴ הוא הקפיד לגוון ולשלב בדרשה דברי הלכה, דברי מוסר ואגדה, פרשנות לפרשת השבוע ולהפטרה או לפרקי אבות. בדרך כלל היו בה גם מעשייה או משל והסיוס היה בדברי קבלה קצרים. הגיוון והחלפת הסוגה תרמו להקשבת הקהל ולערנותו במשך כל הדרשה, שנמשכה שעותיים-שלוש בשבת אחר הצהריים. מובן שבפורמט של ספר הצרכים שונים, כאן ריבוי נושאים וסגנונות יכול להיות דווקא לרועץ. על כן רי"ח לא שמר בכתב את תבנית הדרשה כפי שהיא נאמרה בעל פי אלא פיצל אותה למקצועות. את דברי ההלכה ערך בספר בן איש חי, את דברי האגדה והמוסר בבן איש חי, ובאדרת אליהו את פירושו לפרשת השבוע. הפירושים לפרקי אבות הובאו בספרים ברכת אבות וחסדי אבות, והפירושים להפטרה – בברכת חיים. תלמידו, הרב בן-ציון חזן, ריכז את המשלים ואת המעשיות בספרים משל ונמשל ונפלאים מעשיך.

הקשבת הקהל והתמקדותו בדברי הדובר אינן מובנות מאליהן, ועל כן על הדרשן לפתוח בדברים המושכים את הלב ואת תשומת הלב של הנוכחים. הגמרא מתארת את דרשתו של רבי מאיר: "אמר רבי יוחנן: כי הוה דריש רבי מאיר בפירקיה הוה דריש תילתא שמעתא, תילתא אגדתא, תילתא מתלי" (סנהדרין לח ע"ב). רי"ח מעיר שהגמרא לא הקפידה כאן על סדר הנושאים: "דודאי רבי מאיר הוה דריש שמעתא שהם ההלכות אחר האגדה, ופותח באגדה תחילה כדי למשוך לב השומעין".⁵

כן לגבי דרשתו של רבי תנחום:

4 ראו גם בשער לספר קאנון אל נסא: "חוקי הנשים – חיברתיו בעזרת השם בשפה ערבית רגילה אשר מדוברת בעיר בגדד ומובנת בכל הערים לנשות ערביסטאן והינדיסטאן היות והשפה הנאחזית אינה מובנת בעירנו זאת" (ספר חוקי נשים, תורגם על ידי רב"צ מוצפי, ירושלים, תשס"ב).

5 עוד יוסף חי, הפתיחה השלישית.

שרבי תנחום פתח באגדה זו שאינה מן הענין ורק עשה כדי למשוך לב השומעין, כדי שכולם יטו אזנם וישמעו התשובה שלו שהשיב על שאלת ההלכה דהנר, ונחת הש"ס ללמדנו בזה שכך ראוי להתנהג בד"ת למשוך לב השומעין לדבר הלכה, ואין בזה גנאי על אשר מכניס בתוך הענין דברים שלא כענין.⁶

הרטוריקה והאסתטיקה חשובות, ומותר לומר דברים "לא לעניין" כדי ללוות את המסר העיקרי ולעטוף אותו. ההלכה היא החלק היותר חשוב בדרשה, ועם זאת היא אינה צריכה לתפוס את רוב זמנה: "לכך צריך להתנהג בחכמה כפי דעתן של בני אדם, והיינו שיעשה רוב הדרשה באגדה ובאורי המקרא, והמעט – דברי הלכה, בהבלעה, באמצע או בסוף, וזו דרך נכונה".⁷

כיוצא בו בעניין הגימטרייה, שהייתה חביבה בעיני רי"ח ורצויה לדעתו גם לפני המקום, ועל כן מילא בהן את ספריו, ובכל זאת אין להרבות בה בדרשות:

ובכלל החלק הזה הנקרא רמז הוא מה שדורשין ורומזין במילות המקרא על ידי חשבון במספר[...]. אמנם לא חדרו בו אינשי וכל שכן חכמי לב, מיהו הם רצויים לפני הקב"ה מאחר שההקדמה היא אמת והאדם עושה לה אסמכתא במקראות התורה בדרך מספר ומנין ובראשי תיבות וסופי תיבות וכיוצא הרי זה בכלל יגדיל תורה ויאדיר. ומכל מקום לדרשן בציבור מיעוטן יפה ורובם לא ימתקו.⁸

הכרת קהל היעד

ערכם של הדברים נמדדים בתקשורת במידת הקליטה וההשפעה שיש להם על השומע. כדי שהמסרים שהדובר מעוניין להשמיע אכן ייקלטו, עליו להכיר את

6 בן יהוידע, שבת ל ע"א.

7 בן איש חי, הקדמה.

8 עוד יוסף חי, הפתיחה הרביעית.

הנמען, במה הוא מעוניין, מה הוא מוכן, אוהב ומסוגל לשמוע ולקבל ומה הוא עשוי לדחות. על הדובר להתחשב בקהל היעד ולבחור את התכנים, או למצער את ניסוחם, בהתאם. במקרה של קהל הטרוגני עליו לנסות לקלוע לרוב מבלי שהמיעוט ייאבד עניין:

הקיבוץ בן פורת יוסף הוא קהל רב, אשר אין להם ידיעה והשגה בפלפול וחקירות וקושיות ותירוצים בגפ"ת, ואף על פי שנמצא בהבאים חכמים ולמדנים, ראיתי בני עליה והמה מועטים, והדרוש נתקן עיקרו בשביל המון העם, לכן צריך שתהיה האגדה שווה לכל נפש, ולהיות הדרוש מאכל לכל אדם, אשר קטן וגדול ישמעו ויבינו.⁹

באחת הדרשות נתן רי"ח ביטוי לחיבתו לקיבוץ הגדול ולמגוון באי בית הכנסת:

קיבוץ ישראל ביחד בבית הכנסת לשמוע הדרשה יכונה בשם גינה, שהיא מלאה אילנות ושושנים ועשבי בשמים. כן ישראל נמשלו לאילנות, ונמשלו לשושנים, ונמשלו לעשבים. ובקיבוץ הגדול הזה השכינה שורה. לזה אמר "אל גינת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל".¹⁰

בעריכת הספרים הפריד רי"ח בין הדרשות בעלות אופי עממי, שנישאו בפני "הקיבוץ הגדול" בבית הכנסת ואותם ריכז בספר בן איש חיל, ובין אלו שנישאו בביתו בפני קהל מובחר של תלמידי חכמים והובאו בקובץ שני אליהו. אפשר להבחין בהשפעת קהל היעד על הסגנון ועל התכנים כאשר משווים את שני ספרי המוסר: מים חיים, שהוא אסופה של דרשות מוסר שנאמרו כנראה בפני בני הישיבה, לעומת קאנון אל נסא הפונה לנשות ישראל הצפונות בבתיהן. רי"ח מורה לדרשנים להתאים את מבנה הדרשה לאופי קהלם:

ומן הראוי שכל הדרשנים ילכו בעקבותיו של התנא הקדוש רמב"ה זיע"א לאחוז בחוט המשולש הזה [הלכה, אגדה ומוסר], ברם אין מדקדקים

9 בן איש חיל, הקדמה. וראו גם בן יהודע, בבלי, חגיגה ג ע"ב, ד"ה "שאינ דורו יתום".

10 בן איש חיל, א, דרוש ד לשבת כלה, עמ' שמב.

להשוות המידות של השלוש אלא יהיו מוסיפין וגורעין לפי הזמן ולפי מצב המון הנקהלים והנאספים.¹¹

כאמור, רי"ח נהג להעביר מסרים באמצעות משלים וסיפורים, חלקם שאולים וחלקם מקוריים. רבים מהם לקוחים מעולם המסחר ומההווה החברתי המוכר ליהודי בגדד, שכן לדעתו עדיפים המשלים והמעשיות הקרובים לעולמם של השומעים:

ומושך הדרשן לבבות השומעים מן המשלים אשר ימשל בהם בחיות ועופות וגם בעסקים ודו"ד [דין ודברים] ותביעות ועניינים שיפלו בין אדם לחברו, ושיחות האיש עם אשתו ושיחת גדול וקטן. והנה נודע כי דברי המוסר אשר הוא כנוי [בנוי?] על פי משל ודמיון שהדרשן מוכיח את השומע מן העניינים והעסקים של השומע עצמו או מוכיחו מעניינים הנמצאים בעוה"ז הם עושים פועל ותועלת בלב האדם מאה ידות מן דברי המוסר אשר יגיד לו מדיני גהנם ומן עניני עולם שאינו רואהו בעיניו, דאיכא הפרש גדול בין תא חזי לבין תא שמע כנודע.¹²

ההופעה והתדמית

התקבלות המסרים מושפעת גם מתדמית הדובר ומהופעתו החיצונית. הרי"ח שהושפע לא מעט מן החיד"א בוודאי הכיר את המלצתו: "ומתנאי הדרוש המועיל להיות הדרשן פרוש שלא ימצאו ההמון לדבר עליו, ויקשט עצמו לפני הדיבור ובמוסרם יחתום, ובזה יקבלו דבריו".¹³

11 בן איש חיל, ב, סוף פתיחה שנייה.

12 עוד יוסף חי, פתיחה שלישית.

13 ח"י אזולאי (חיד"א), מחזיק ברכה, ירושלים תש"ן, אורח חיים, ג.

אכן מצאנו שהבן איש חי הקפיד להבדיל את עצמו בלבושו ואף לטפח את הופעתו. באחת השאלות הוא דן בעניין המצנפת המעטרת את ראשו אם מותר להרכיב אותה בשבת או אסור כדין מתקן כלי בשבת:

בענין המצנפת שהיו לובשין גדולי בני עמינו פה עירנו בגדאד יע"א, מזה עשרים שנה נתבטלה, אך אנא עבדא עד היום אני לובש אותה. וזה סדר לבישתה, תחלה לובש על ראשו כובע עב וחזק שקורין כימ"א, והיא מלאה מצמר גפן מעשה מחט, ועל כובע זה לובש כובע אחר שקורין פי"ס, וכורך עליהם חתיכת בגד לבנה לחזקם, ואח"כ כורך עליהם הבגד הגדול שקורין שאל, בכריכה מהודקת ומהודרת בכמה קיפולים זעג"ז מעשה אמן, שאין כל אדם יודע לכרוך אותה, ומחזיק אותה במחטים קטנים שתוחב בה, ובזה תהיה המצנפת הזאת חזקה שיוכל להסירה מעל ראשו, ולהחזירה כמה פעמים ביום, ועד חודש ושני חודשים ויותר תשאר בתיקונה כמו שהיא, לשום אותה בראשו ולהסירה ולהחזירה שלא תתקלקל. ונסתפקתי אי שרי לתקן המצנפת הזאת בראשו מתחלה בשבת [...] והנה באמת פה עירנו בגדאד יע"א, היה המנהג פשוט לתקן המצנפת בשבת ויו"ט, ולא שמעתי מי שחושש בזה, אע"פ שבדור שלפנינו היו כל ת"ח וכל בעלי בתים הזקנים לובשים מצנפת זו, ולא היו חוששים מלתקן אותה בשבת ויו"ט, על כן רציתי עתה לברר ענין זה בעזה"י [...]

וכן הוא הדין בענין המצנפת שהוא כורכה על הכובע בהיותו מונח בראשו, הנה זה בא להלביש את ראשו בבגד זה שכורכו, ואם ירצה לדקדק לעשות כריכות שלו באומנות להתגאות, מה בכך, דאין גוזרין על האדם ללבוש מלבוש גופו בלי סדר ותיקון.¹⁴

אגב הדין ההלכתי למדנו שאותה מצנפת מפורסמת הייתה חלק מהלבוש הייחודי של החכמים ושל בעלי הבתים הזקנים בבגדה, ושבימי רי"ח איש לא חבש אותה עוד מלבדו. אנחנו משערים שהוא עשה כך כדי להפריש את עצמו מן הציבור ולחזק את מעמדו ואת תדמיתו. כן למדנו את הערכתו החיובית לסידור

ולתיקון הלבוש גם אם יש בכך טורח ויכול להיתפס כהתגאות.¹⁵ במקום אחר הוא מסביר שראוי לתלמיד חכם הגון להקפיד בלבושו כדי שיכבדוהו בגינו ולא בגין תורתו:

אם תלמיד חכם הגון הוא – פירוש במלבושיו, זה מוכח שלומד תורה לשמה, ולכן אין רוצה להנות מכבודה של תורה, ולכך מתגאה במלבושיו. ואם אינו הגון, שלובש בגדים בלויים ואינם ראויים, זה מוכח שהוא רוצה להתכבד מן התורה, ולכן נמצא הוא לומד תורה שלא לשמה.

ובזה יובן הטעם שאמרו חז"ל ת"ח שנמצא רבב על בגדיו חייב מיתה, כי זה מוכח שרוצה להתכבד בכבודה של תורה, ואמר התנא מאן שאשתמש בתגא חלף, וכל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מעוה"ז.

והנה לומד לשמה מוכח שיהיה למודו בהצנע, אבל שלא לשמה לימודו בפרסום גדול, שמתכוון לפרסמו, לכך דימהו למטר, שירידתו בפרסום ונראה לעיניים.¹⁶

הבן איש חי, לפי דרכו, אינו סבור שתלמיד חכם מייצג את התורה ועל כן ראוי שיתבע לעצמו את כבודה. המהלך שלו הפוך. הוא מופיע בצורה מכובדת ומכבדת, מתוך מודעות למה שבני אדם רגילים לכבד. במחשבתו הוא מסיט את הכבוד שהוא זוכה לו ומייחס אותו לסממנים החיצוניים ולא לתורתו המוצנעת.¹⁷

15 ראו את דבריו של אוברמאיר (שאמנם בלעגי שפה ידבר): "והאיש יוסף חיים נפלא מאד יושב בביתו ואינו יוצא לשוק אלא לעתים רחוקות [...] כי יאמרו עליו בני אדם פרוש וקדוש [...] ועל פניו סמני התקדשות החיצוני ומצנפתו רחבה וגבוה מעל כל העם" ("המגיד", יב באדר תרל"ו, 8.3.1876, גיליון 10, עמ' 85).

16 ספר בניהו, ב, ירושלים התש"ן, עמ' צג (עמודה ב), ד"ה "אם ת"ח הגון הוא, כטל (בכלי, תענית ז ע"א)".

17 המושג "תלמוד תורה לשמה" הוא אבן פינה בתורתו המוסרית של רי"ח וגורר עמו העצמה של העולם הפנימי המוצנע עם החצנה נורמטיבית ושגרתית, ראו חסדי אבות על "יפה תורה עם דרך ארץ" (משנה, אבות ב, ב).

לסיכום: במוקד השיח התקשורתית לא נמצא מה שחשוב לומר אלא מה שמעניין לשמוע. החכמה התקשורתית נעוצה ביכולת לגשר בין השניים. הרב יוסף חיים מבגדד הוא אחד מהרבנים החשובים של המאה-התשע עשרה ותחילת המאה העשרים, שעיצבו את היהדות העכשווית כך שתהיה מסוגלת לשמור אמונים ללא פשרות למסורת אבות ולהביט בעיניים פקוחות במודרנה וברוחות המתחדשות בכל יום. הוא נתן את דעתו על תוכני התורה וגם על פיתוח הכלים למסירתה. תלמיד חכם גדול ומקובל זה הצליח באישיותו האצילית והעממית כאחד לחבר את העולמות ולהתקבל על כל רובדי הציבור.